

Urszula Łosiowska

Baśń jako metafora całości ludzkiego doświadczenia.

O książce Jadwigi Wais *Bracia Grimm
i Siostra Śmierć*

Zaraz umrę, a ja nadal nie wiem nic o śmierci.

Antonia Michaelis, *Baśniarz*

Abstract

The fairy-tale as a metaphor for the whole of human experience

This article treats about the book *The Brothers Grimm and the Sister Death* of Jadwiga Wais, which is about circumstances attending a passing, inalienable subjectivity of moribund, ways of handling with the fear of death, and interprets selected writings of Wilhelm and Jacob Grimm. The fairy-tale serving a therapeutic and compensatory functions and being a narration, can be and it is the very important element of education not only to life, but also to death understood as an immanent part of lifetime. It is also part of children's literature focusing on death issue and facing with often parents and teachers helplessness with conversations about this difficult theme. Fairy-tales by using metaphors have an ability of gradually uncovering next, important for development contents, which have also cognitive nature, and answer the individual fear of Unknown.

Słowa kluczowe: Wais Jadwiga, bracia Grimm, śmierć, baśń, dziecko, wychowanie

Keywords: Wais Jadwiga, the Brothers Grimm, death, fairy-tale, child, education

Temat śmierci, od wieków obecny w dyskursie religijnym, literaturze i sztuce, współcześnie także coraz częściej pojawiający się w dyskursie naukowym i chętniej podejmowany przez publicystykę czy media, nadal stanowi wyzwanie (duchowe, intelektualne, psychiczne) dla konfrontującej się z nim i bezpośrednio go doświadczającej jednostki. Czym innym jest bowiem mówienie o śmierci, a czym innym indywidualne z nią spotkanie: tak bezpośrednio (proces *mojego* umierania), jak i pośrednie (towarzystwo w procesie umierania rozumiane jako *bycie z czy przy* umierającym). Ta oczywista konstatacja prowokuje podstawowe pytania (i wynikające z nich mniej oczywiste odpowiedzi) związane nie tyle z miejscem śmierci pojmowanej jako zagadnienie w różnych współczesnych dyskursach, ile z jednostkową postawą względem tego zjawiska, zwłaszcza w czasach afirmujących młodość i witalność. Pytania te dotyczą m.in. miejsca tematu śmierci w codziennym życiu i doświadczeniu konkretnego człowieka, możliwości oswojenia tego krańcowego doświadczenia i przygotowania (się) do niego, tj. możliwości oswojenia zjawiska jeszcze niedoświadczonego i znanego co najwyżej z zewnętrznej perspektywy obserwatora (pomijam tu osobny przypadek tzw. śmierci klinicznej, ang. *Near Death Experience*), wreszcie – wpływu dyskursów zewnętrznych, prowadzonych w przestrzeni społecznej, na wewnętrzną, indywidualną zdolność do radzenia sobie oraz przepracowywania umierania własnego i cudzego. Śmierci jako doświadczeniu granicznemu, a zatem – wykraczającemu poza dotychczasową rzeczywistość i będącemu czymś *Innym (Obcym)* towarzyszy lęk przed nieuchronnością Nieznanego i w gruncie rzeczy Nieprzewidywalnego (*Jak się umiera? Kiedy i jak JA będę umierać?*; także: *Co dalej?*). Jedną z najczęstszych postaw wobec zagadnienia śmierci, jest – jak się zdaje – postawa asekuracyjna, charakteryzująca się wycofaniem, unikaniem podejmowania tego tematu i zepchnięciem go na margines codziennego życia. Dlatego też śmierć jako zjawisko powszechne, ale dotykające każdego z osobna, potrzebuje również uniwersalnego środka, który mógłby pomóc pojedynczemu człowiekowi w jej przepracowaniu, wewnętrznym odtabuizowaniu i, o ile to możliwe, oswojeniu. Jak pokazuje w swojej pracy Jadwiga Wais, takim środkiem może stać się i staje się baśń rozumiana jako metafora i opowieść zarazem, wyrażająca całość ludzkiego doświadczenia.

Uniwersalność baśniowych treści przejawia się między innymi w wielowymiarowości przekazu, którego adresatami mogą być zarówno dzieci, jak i dorośli – pierwotni odbiorcy tych opowieści. Wbrew obserwowanej w ostatnich latach praktyce wydawania zbiorów baśni powstałych z myślą o dorosłym odbiorcy¹ oraz książek podkreślających wpływ, często terapeutyczny,

¹ Wydania te opierają się na nowych, bezpośrednich tłumaczeniach oryginałów, są zaopatrzone w komentarz naukowy i często obszerne przypisy. Nie posiadają natomiast tak atrakcyjnych dla dziecięcego odbiorcy kolorowych ilustracji. Przykładami takich wydań są: H.Ch. Andersen, *Baśnie i opowieści*, przeł. B. Sochańska, t. 1–3, Poznań 2006 (rolę ilustracji pełnią tutaj wycinanki baśniopisarza); W. i J. Grimm, *Baśnie dla dzieci i dla*

tych opowieści na życie i zachęcających do ich czytania², współczesny człowiek, niespecjalizujący się w poruszanej tu tematyce, niejednokrotnie ulega złudzeniom, nie doceniając bajek magicznych jako lektury osób dojrzałych i uznając temat śmierci za nieodpowiedni dla dzieci. Tymczasem nie od dziś obserwuje się wykorzystywanie baśni czy poetyki baśniowej w twórczości przeznaczonej dla dorosłych, znamionujące ukrytą tęsknotę za baśniową rzeczywistością i jej prawidłami, ale też rozczarowanie lub negację, wynikające z niewystarczalności paradygmatów. Pozostając przy literackich przykładach ściśle łączących oba tematy (tj. baśni i śmierci), wystarczy wskazać na *Baśniarza* (*Der Märchenerzähler*, 2011) Antonii Michaelis, będącego lekturą dla młodzieży u progu dorosłości, czy *Baśń* (*Et Eventyr*, 2011) Jonasa T. Bengtssona. Należy także wspomnieć o wielu książkach dziecięcych, niekoniecznie „baśniowych”, które przybliżają zagadnienie śmierci i pomagają je oswoić, o poradnikach dla rodziców dotyczących prowadzenia rozmów na ten temat, w końcu – swoistego rodzaju poradnikach dla dzieci związanych z przeżywaniem żałoby (np. *Każdy czasem jest smutny. Dlaczego płaczę, gdy kogoś tracę?* Michaelene Mundy). Spośród twórczości literackiej adresowanej do młodszych i tych starszych dzieci warto wymienić m.in. *Jesień liścia Jasia* Leo Buscaglii, *Żegnaj, Panie Muffinie!* Ulfa Nilssona, *Gęś, śmierć i tulipana* Wolfa Erlbrucha³, *Czy tata płacze?* Hilde Ringen Kommedal, *Niebo za domem* Gaute’a Heivolla czy *Opowieść o Błękitnym Psie, czyli o rzeczach trudnych dla dzieci* Beaty Majchrzak. Budzącą kontrowersje, ale podkreślającą tabuizację tematu śmierci przez gest przełamania milczenia jest *Mała książka o śmierci* Pernilli Stalfelt, włączona w serię adresowaną do dzieci „Bez Tabu” (*nota bene* także kontrowersyjną). Nie można także zapominać o obecnej w szkolnym nauczaniu klasycie literatury dziecięcej, oferującej wsparcie rodzicom i nauczycielom w rozmowach o przemijaniu, także w kontekście biblioterapii, a dzieciom swoistą wiedzę dotyczącą wydarzeń budzących lęk⁴.

domu, przeł. E. Pieciul-Karmińska, t. 1–2, Poznań 2010; I. Calvino, *Baśnie włoskie*, przeł. St. Kasprzysiak i in., t. 1–3, Warszawa 2012–2014.

² Ponowną lekturę baśni proponują dorosłym m.in. Clarissa Pinkola Estés (*Biegająca z wilkami. Archetyp dzikiej kobiety w mitach i legendach*, przeł. A. Cioch, Poznań 2015), Robert Bly (*Żelazny Jan. Rzecz o mężczyznach*, przeł. J. Tittenbrun, Poznań 2004), a w Polsce Katarzyna Cichocka i Tatiana Miller (*Bajki rozebrane*, Warszawa 2014), z innej perspektywy – Agnieszka Suchowierska i Wojciech Eichelberger (*Królewicz Śnieżek. Baśniowe stereotypy płci*, Warszawa 2012).

³ Więcej na temat tych trzech książek zob. B. Niesporek-Szamburska, *Oswoić ze śmiercią – o jednej z ról literatury dziecięcej* [w:] *Noosfera literacka. Problemy wychowania i terapii poprzez literaturę dla dzieci*, red. A. Ungeheuer-Gołąb, M. Chrobak, Rzeszów 2012.

⁴ Zob. K. Kubera, *Jak rozmawiać z dziećmi o śmierci. Rola bajki w rozumieniu trudnych momentów życia i budowaniu zasobów radzenia sobie z nimi* [w:] *Porozmawiajmy o śmierci...*, red. B. Antoszewska, J. Binnebesel, Olsztyn 2014, s. 123. Autorka proponuje w tym kontekście utwory „sprawdzone”: *Dziewczynkę z zapalkami* Hansa Christiana Andersena, *Braci Lwie Serce* Astrid Lindgren, *Króla Macjusia I* Janusza Korczaka, *Małą*

Jednakże sama obecność na rynku wydawniczym pozycji poruszających zagadnienie śmierci i zorientowanych na odbiorcę dziecięcego nie spełni swojej poznawczo-terapeutycznej roli, jeśli nie zostanie poparta świadomym wyborem dorosłego związanym z wiekiem dziecka i okolicznościami (czas przed lub po stracie kogoś bliskiego, stopień zainteresowania tematyką śmierci), w których zapozna się ono z książką. Wychowywanie dziecka bowiem, zakładające unikanie tematów trudnych, skutkuje zaopatrzeniem go w poczucie bezpieczeństwa w iluzorycznym świecie bez śmierci, a zatem poczucie fałszywe, co w konsekwencji prowadzi do wykluczenia z rzeczywistości życia. Staje się to jasne tym bardziej, gdy opozycję *życie – śmierć* zastąpimy opozycją *narodziny – śmierć*, włączając te ostatnie w pojęcie i istotę życia jako jego krańcowe i fundamentalne doświadczenia⁵. Jak zauważa Józef Binnebesel:

[...] wychowanie odbywa się w schizofrenicznej rzeczywistości – z jednej strony podejmuje się niekiedy dość duży wysiłek, by cień śmierci nawet nie zahaczył o wychowanie i edukację, z drugiej zaś żyjemy w świecie przepojonym przemocą i teatralizacją śmierci, gdzie stanowi ona główny przedmiot gier komputerowych, filmów sensacyjnych itp.⁶

Innymi słowy, owa kulturowa teatralizacja śmierci, przyjmowana bezrefleksyjnie, nie jest w stanie w pełni odpowiedzieć na autentyczny lęk jednostki w obliczu doświadczenia granicznego. Z tego też powodu autorka *Braci Grimm i Siostry Śmierci*, jak się okaże, dokonuje przesunięcia zjawiska teatralizacji umierania z przestrzeni społeczno-kulturowej w stronę przestrzeni indywidualnej, wynikającej i dookreślanej przez podmiotowość umierającego.

Jadwiga Wais, zajmująca się m.in. antropologią baśni, w tytule swojej pracy nazywa śmierć siostrą, nie tylko czyniąc w ten sposób ukłon w stronę baśniowej spuścizny, lecz także podkreślając szczególny rodzaj postawy człowieka względem tego granicznego doświadczenia – postawy odznaczającej się zachowaniem podmiotowości umierającego oraz oswojeniem samego procesu odchodzenia. Bardzo znaczący jest w tym kontekście także podtytuł – *O sztuce życia i umierania*, uściślający tematykę poruszanych zagadnień i odwołujący się do tradycji *ars vivendi* oraz *ars moriendi*. Autorka podejmuje na nowo myśl tych filozofów i tanatologów, dla których życie i śmierć pozostają w ścisłym związku wzajemnych zależności posiadających edukacyjny wymiar, co wyraża w słowach Michela de Montaigne’a „Kto by nauczył ludzi umierać, nauczyłby ich żyć”, służących za motto książki. Kształcenie do i ku śmierci wskazuje na wieloetapowy, zaczynający się już w dzieciństwie i trwający przez całe życie proces, a ponadto staje się przedmiotem zainteresowa-

księżniczkę i Tajemniczy ogród Frances Hodgson Burnett, *Oskara i panią Różę* Érica-Emmanuela Schmitta oraz *Małego Księcia* Antoine’a de Saint-Exupéry’ego.

⁵ Por. Ł. Trzciniński, *Mit bohaterski w perspektywie antropologii filozoficznej i kulturowej*, Kraków 2006, s. 24.

⁶ Zob. J. Binnebesel, *Rozmowa z dzieckiem o śmierci. Kontekst pedagogiczno-terapeutyczny* [w:] *Porozmawiajmy o śmierci...*, s. 104.

nia dzisiejszych badaczy integrujących *ars educandi* z wyżej wymienionymi sztukami⁷. Wais we *Wprowadzeniu* zwięźle przedstawia narodziny współczesnej tanatologii, odwołując się do działań Elisabeth Kübler-Ross oraz Cicely Saunders, zwraca uwagę na powoli rosnące zainteresowanie tematem śmierci w obszarze różnych dyscyplin naukowych, a także w życiu społecznym, podkreślając jednocześnie jego tabuizację w wymiarze osobistym. Autorka, mając na uwadze kulturowe dziedzictwo *ars bene moriendi* i towarzyszącą każdemu bojaźń związaną z odchodzeniem, postrzega lęk przed śmiercią w kategoriach zjawiska specyficznie „nowego”, bo związanego z usilnym niedostrzeganiem, zaprzeczaniem, a nawet walką z przyjęciem tej ostatecznej doczesnej konieczności. Warto dodać, iż podobne spostrzeżenia uczynił już w roku 1977 Philippe Ariès, określając to zjawisko mianem „śmierci na opak”, wskazując na medykalizację i usilne negowanie postępującego procesu umierania, a w końcu na eliminację śmierci i żałoby z przestrzeni publicznej jako zjawisk „nieprzyzwoitych”⁸. Wais diagnozuje sytuację człowieka XXI wieku jako rozdarcie między kulturowo-społecznym modelem doświadczania śmierci a trwogą i samotnością indywidualnego przeżycia.

*

W pierwszej części książki, poświęconej zagadnieniu osvajania kresu życia, badaczka przygląda się jakości opieki nad umierającym w Polsce, za podstawę swych rozważań przyjmując relacje uczestników akcji społecznej „Umierać po ludzku” przeprowadzonej w roku 2008 przez „Gazetę Wyborczą”. Niezwykle cennym elementem pracy Wais są fragmenty przejmujących świadectw osób zaangażowanych w akcję, dzięki którym prowadzony dyskurs wykracza poza akademickie spory i otwiera się na autentyczne doświadczenie. Autorka przytacza także dziesięć praw umierającego wynikających nie tyle ze społecznych postulatów, ile z niezbywalnej podmiotowości i godności człowieka. Kres ziemskiej wędrówki, jak podkreśla badaczka, niezależnie od przyjęcia wspomnianych praw, może stać się jeszcze jednym etapem dookreślania siebie przez tworzenie mitu własnej śmierci rozumianego jako finalne dzieło życia. Powstanie paradoksu zgody na podporządkowanie się nieuchronnej konieczności przy równoczesnym wybijaniu się na podmiotowość wynika z możliwości tworzenia czy zawłaszczenia sposobu odchodzenia z tego świata, a nie z pragnienia decydowania o śmierci jako takiej. Wais mocno zaznacza, że w teatrze śmierci umieranie należy do umierającego, a to, w jaki sposób odgrywa on swoją rolę, pozostaje kwestią wolności przypisanej każdej osobie ludzkiej.

Badaczka konfrontuje się także z mitami współczesności: domu, rodziny i bezpieczeństwa. Wskazuje na sprzeczności i podobieństwa istniejące między modelami baśniowego i rzeczywistego świata, wiążąc ten pierwszy z realiami czasów dawnych, a drugi – z oczekiwaniami wyznaczanymi przez (post)no-

⁷ Zob. *Ars moriendi. Ars vivendi. Ars educandi*, red. Z. Rudnicki, Poznań 2012.

⁸ Zob. Ph. Ariès, *Człowiek i śmierć*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 2011, s. 557–597.

woczesność. Powołując się na myśl Ericha Fromma, Wais widzi remedium na lęk przed śmiercią w bezpieczeństwie miłości bezwarunkowej, której wzorem jest miłość matczyzna. Zaraz jednak autorka demaskuje ów mit szczęśliwego dzieciństwa, przytaczając literackie świadectwa rodzicielskiej obojętności czy dominacji nad życiem dziecka, odsyłając równocześnie do zakorzenionej w ludzkiej nieświadomości figury mitycznej matki o dwóch obliczach.

Baśniowe dziecko jest pozbawione komfortu bycia niezagrażonym, a jeśli – a tak się dzieje bardzo często – staje się sierotą, to musi zmierzyć się ponadto z żałobą po śmierci jednego lub obojga rodziców. Wraz z utratą poczucia bezpieczeństwa, wraz z opuszczeniem progu rodzinnego domu bohater czy bohaterka opowieści rozpoczynają nowe życie, można by rzec – wychodzą z kręgu śmierci, by iść ku życiu. Wais zwraca uwagę na zaskakującą oczywistość: brak poczucia bezpieczeństwa jest stanem pierwotnym, a jednocześnie obiecującym – pozwala bowiem porzucić roszczenia i bez złudzeń podjąć wysiłek samodzielnego kształtowania swojego losu. Wbrew powszechnym wyobrażeniom na temat powinności matki względem dziecka badaczka dopuszcza możliwość uznania braku miłości matczynej za okoliczność naturalną i nieposiadającą statusu bezwarunkowej i odgórnie danej konieczności. Baśnie przyjmujące taki stan rzeczy za naturalny pomagają wyzbyć się lęku przed nieznanym. Rozważania te wiodą do konstatacji już sformułowanej: postawa wobec życia jest postawą względem śmierci i odwrotnie. Autorka porównuje baśnie do środków terapeutycznych stosowanych przez Milтона Ericksona, który podkreślał wartość narracji w łagodzeniu objawów związanych ze zbliżającą się śmiercią. Baśń jest metaforą życia, w której zogniskowane zostały podstawowe ludzkie doświadczenia, jest opowieścią o człowieku – a więc o sobie samym.

Drugą część książki Wais poświęca analizie i interpretacji wybranych baśni braci Grimm, dostrzegając przynależność tych historii do teatru śmierci. Pierwszą z nich pt. *Księżyc*, jak zauważa badaczka, wypełniają rozmaite postacie i różne rekwizyty, które przez humor, absurd i paradoks wprowadzają życie w sferę zagarniętą przez śmierć. To szczególna opowieść o umieraniu, gdzie zatarcie granic między światami żywych i umarłych okazuje się tak naturalne jak sama śmierć. Co więcej, Wais z jednej strony podkreśla wartość *Księżyc*a jako narracji umacniającej i podtrzymującej podmiotowość umierającego przez ukazanie możliwości bycia sobą i tworzenia siebie aż do końca, przez wyreżyserowanie własnej śmierci, a z drugiej strony wskazuje na odrzucenie przez tę historię patosu towarzyszącego przekraczaniu progu życia i zastąpienie go dystansem. Opowieść Grimmów uwikłana jest w różne wymiary przemijającego i zmieniającego się czasu, indywidualnego, społecznego i kosmicznego, którego miarą staje się tytułowy księżyc niosący wiele symbolicznych znaczeń.

Drugą z analizowanych przez Wais historii jest baśń *O podróżowaniu*, w której wędrówka bohatera jawi się jako metafora życia. Omawianie tego jednego z najbardziej znanych w literaturze toposów mogłoby przybrać banal-

ny charakter, gdyby nie wykorzystanie w interpretacji wcześniej przybliżonej kategorii bezpieczeństwa. Kurczowe trzymanie się doświadczeń już znanych lub bezwiedne przenoszenie wyuczonych zachowań na sytuacje wymagające podjęcia nowych działań stanowią, jak ukazuje opowieść, czynnik hamujący rozwój człowieka. Badaczka pisze: „Baśń *O podróżowaniu* jest krótkim traktatem fantazji o podmiotowych, subiektywnych uwarunkowaniach procesów poznawczych”⁹; procesów, których mimowolną ofiarą staje się bohater nieustannie oglądający się wstecz i korzystający z wiedzy już zdezaktualizowanej. Wais argumentuje, że subiektywne interpretowanie rzeczywistości wynikające z dotychczasowego poznania musi ustąpić obiektywizmowi, jeśli chcemy rozpoznać i zaakceptować czas własnego umierania.

Miejscy muzykanci z Bremy to historia w metaforyczny sposób opisująca sytuację ludzi starych, nieproduktywnych, a zatem „nieużytecznych” dla społeczeństwa. Gromada wyzutych ze wspólnoty stworzeń podejmuje ucieczkę przed własnym losem, o którym chciała zadecydować społeczność. Wais prezentuje bohaterów baśni jako wykluczonych poza społeczeństwo banitów, dla których granicą socjalizacji jest przepowiadana im śmierć. Każdy z niedoszłych muzykantów opuszcza dotychczasowe zorganizowane środowisko życia powodowany przymusem *albo – albo*, lecz poznawszy podobnych sobie, wybiera życie poza wspólnotą i narzuconymi rolami społecznymi, życie w gromadzie, gdzie każdy może decydować o sobie i gdzie otwiera się przestrzeń improwizacji i żywiołowej zabawy. A śmiech okazuje się kolejnym antidotum pomagającym pozostać przy życiu, nawet jeśli dobiega już ono kresu. Mimo optymistycznych wniosków wypływających z baśni Grimmów Wais nie pozostaje tylko przy literackich przykładach – konfrontuje je z szarą rzeczywistością przez odwołanie do głośnej instalacji Katarzyny Kozyry pt. *Piramida zwierząt* i ponowne poruszenie kwestii podmiotowości umierających, czy może lepiej – skazanych na śmierć.

Kolejną opowieścią interpretowaną przez badaczkę jest *Kuma Śmierć*, baśń, której polski wariant, *O Bartku doktorze*, spisała Hanna Januszewska. Wais zauważa, że tocząca się poza dobrem i złem historia braci Grimm uwikłana jest w procesy kosmicznych przemian, którymi zawiaduje śmierć. Baśniowa spersonifikowana śmierć jest nie tylko przyjaciółką, lecz także nauczycielką – badaczka krótko charakteryzuje różne jej role, wskazując jej obecność w różnych przestrzeniach życia. Człowiek zawsze ustawiony jest w jakiejś relacji do śmierci, przy czym szczególne miejsce zajmuje spotykający się z nią na co dzień lekarz. Bohater opowieści, będąc medykiem, zachowuje właściwą swojej profesji pokorę do momentu, w którym rzuca Śmierci wyzwanie. Związane jest ono z ocaleniem chorujących króla i jego córki, którzy, jak argumentuje Wais, stanowią Jungowskie archetypowe figury nieświadomości zbiorowej i indywidualnej. Autorka sygnalizuje w ten sposób zagadnienie

⁹ J. Wais, *Bracia Grimm i Siostra Śmierć. O sztuce życia i umierania*, Warszawa 2014, s. 109.

przemiany posiadającej mityczną proveniencję i odsyłającej do cyklu kosmogonicznego: aby mogło zaistnieć nowe, to, co stare, musi przeminać.

Omawiając *Śmiertelną koszulkę* Wais zwraca uwagę na ludzką skłonność umieszczania przełomowych momentów życia o wymiarze indywidualnym w szerszych, nawet mitologicznych kontekstach, czemu sprzyja zdolność tworzenia metafor i obrazów. Baśń, jak podkreśla badaczka, nie omija tematów trudnych związanych z doświadczeniami skrajnymi, do których z pewnością należy śmierć dziecka, lecz, jak to się dzieje w opowieści braci Grimm, wskazuje drogi rozwiązań w postaci obrazowych wzorców. Autorka pracy interpretuje *Śmiertelną koszulkę* jako historię procesu duchowego, procesu przeżywania żałoby. Oskarża współczesność o zмовę milczenia i tabuizację tematu śmierci oraz o zamykanie w gettach kulturowych tych, którzy umierają lub przeżywają odchodzenie (i odejście) kogoś bliskiego. Wais podkreśla prawo do bólu po doznanej stracie oraz do żałoby, które nie powinny być traktowane w kategoriach problemu medycznego wymuszającego podanie odpowiedniego lekarstwa – przynależą one bowiem do głębokich procesów duchowych mających własne tempo. Badaczka podejmuje temat baśni o śmierci jako baśni „nie dla dzieci”, wysnuwając wniosek o niedojrzałości i nieprzygotowaniu rodziców rzutujących swoje lękowe projekcje na dziecko. Stąd kolejna refleksja: baśnie jako swoiste traktaty filozoficzne o duchowym życiu człowieka odgrywają ogromną rolę w rozwoju dziecka, którego nie można izolować od fundamentalnych doświadczeń losu ludzkiego, udając, iż go nie dotyczą. Niezwykle istotne w spotkaniu z baśnią poruszającą kwestie ostateczne są okoliczności mu towarzyszące – autorka akcentuje znaczenie procesów emocjonalnych i fizjologicznych, które zachodzą między matką czytającą baśń a wtulonym w nią dzieckiem. Duchowa realność obrazów baśniowych pozwala w lakoniczny sposób przedstawić wydarzenia związane ze śmiercią, dawkując wiedzę, a przez to równocześnie chronić psychikę dziecka¹⁰ oraz wspierać rozwój jego osobowości. *Śmiertelna koszulka*, jak zauważa Wais, dotyka również problemu „mumifikacji zmarłego” skutkującego niemożnością zakończenia żałoby i rozpoczęcia nowego życia. Moc baśni, według badaczki, objawia się w niespiesznym wprowadzaniu „trudnych” pojęć i przygotowywaniu najmłodszych odbiorców do ich zrozumienia.

*

Rozważania Wais nie ograniczają się tylko do antropologii baśni, czerpiąc z dorobku psychoanalizy i tanatologii, ale odwołują się również do dzieł filozofów (m.in. Platona, Montaigne'a, Camusa) oraz innych świadectw literackich (m.in. Goethego, Tołstoja, Rilkego, Hessego). *Bracia Grimm i Siostra*

¹⁰ Podobny mechanizm ochronny istnieje w opowieściach mitycznych, gdzie sprzeczne treści psychiczne zostają uosobione w figurze bohatera zwielokrotnionego (np. protagonisty i jego braci), dzięki czemu trudny proces uświadamiania sobie złożoności i integracji własnej osobowości czy podmiotowości odbywa się stopniowo. Por. Ł. Trzciński, *op.cit.*, s. 7–78. Z analogicznym zjawiskiem mamy do czynienia w baśniach.

Śmierć to praca ukazująca głęboką mądrość baśni: mądrość łączącą przeszłość z terażniejszością przez znalezienie ich wspólnego mianownika w postaci osobowości ludzkiej, której rozwój zawsze stawia podobne wymagania. Autorka pokazuje, że pomimo zmian kulturowych, jakie zachodzą w ciągu wieków, fundamentalne potrzeby człowieka pozostają te same, stanowiąc o jego człowieczeństwie. Temat śmierci niezależnie od stopnia przepracowania i (nie) oswojenia w przestrzeniach publicznej oraz indywidualnej, bez względu na czas czy miejsce, zawsze pozostaje aktualny. Jego wykorzystanie przez baśnie, utwory o charakterze uniwersalnym i ponadczasowym, jawi się jako naturalna konsekwencja wynikająca z przystawalności zagadnienia do gatunku¹¹, za pomocą którego jest przedstawiane. Moc baśni tkwi w czasowym i kulturowym nieumiejscowieniu niesionych przez nią treści wewnętrznych, które, jak sądzę, znacznie łatwiej (?) i subtelniej przełamują tabu śmierci w wymiarze indywidualnym niż inne obserwowane obecnie zjawiska, takie jak wirtualizacja pamięci i żaloby, „desakralizacja trupa”, czarny humor czy kreowanie pozostających w przestrzeni śmierci figur Innych¹².

Wais, poświęcając swoją pracę „baśniowej prawdzie o przemijaniu”, wpisuje się nie tylko w badania nad baśnią, lecz także w dyskurs tanatologiczny i socjologiczny. Te interdyscyplinarne rozważania pozwalają spojrzeć zarówno na baśń, jak i na śmierć, z różnych niewykluczających się perspektyw – trudno bowiem mówić o umieraniu w ogóle, a jeszcze trudniej podjąć ten temat w kontekście dobrowolnej, a nie wymuszonej przez okoliczności edukacji najmłodszych. Ważność kształcenia dziecka w zakresie spraw śmierci podkreślają również tacy badacze, jak Dora Incontri i Franklin Santana Santos, którzy argumentują, iż racjonalną konwersację i wprowadzenie dosadnych pojęć powinny poprzedzać metafory (*sic!*), pieśni i opowieści¹³. *Bracia Grimm i Siostra Śmierć* dotykają również innego, lecz równie ważnego problemu, jaki stanowi nieumiejętność prowadzenia z dzieckiem rozmów o śmierci przypisywana osobom dorosłym, w tym także nauczycielom. Rozpoznanie to potwierdzają badania przeprowadzone przez Sonię Czudek-Ślęczkę nad przygotowaniem nauczycieli do rozmów z uczniami o śmierci oraz niechęcią dorosłych w ogóle do poruszania tego tematu¹⁴, a także refleksja Binnebesela nad

¹¹ Oczywiście jest fakt, iż temat śmierci nie pojawia się jedynie w historiach Grimmów, ale jest także eksplorowany przez innych baśniopisarzy, z Andersenem na czele, wpisując się w istotę baśni jako gatunku wychodzącego naprzeciw podstawowym życiowym trudnościom odbiorcy.

¹² Por. A.E. Kubiak, *Inne śmierci. Antropologia umierania i żaloby w późnej nowoczesności*, Kraków 2014.

¹³ Zob. D. Incontri, F.S. Santos, *Edukacja do życia i śmierci od szkoły podstawowej po uniwersytet*, przeł. z ang. E. Budajczak [w:] *Ars moriendi. Ars vivendi. Ars educandi...*, s. 472.

¹⁴ Zob. S. Czudek-Ślęczka, *Przygotowanie nauczycieli do rozmów z uczniami o śmierci – raport z badań* [w:] *Ars moriendi. Ars vivendi. Ars educandi...*, s. 479–496. Por. także: *eadem*, *Dlaczego dorośli unikają rozmów z dziećmi o śmierci?* [w:] *Ars moriendi. Ars vivendi. Ars educandi...*, s. 497–507.

lakonicznością i incydentalnością (lub pomijaniem) zagadnień związanych ze śmiercią zarówno w szkolnych programach edukacyjnych i wychowawczych, jak i całej pedagogice¹⁵.

Należy zaznaczyć, że autorka *Braci Grimm i Siostry Śmierci* nie omawia wszystkich opowieści niemieckich baśniopisarzy, wybrawszy te, które mogą zilustrować przedstawiane zagadnienie z różnych stron. W jej rozważaniach zabrakło historii takich, jak *Śpiewająca kość*, *Śmierć kurki*, *Uparte dziecko*, *Czas żywota*, *Wysłannicy śmierci czy Biedny chłopiec w grobie*, oraz nawiązania do baśni, w których mamy do czynienia ze śmiercią pozorną czy tymczasową, warunkującą odrodzenie się bohatera jako nowego człowieka. Wszechstronne ujęcie śmierci jako tematu w baśniach wymagałoby zatem wspomnienia o fundamentalnych dla badań nad tym gatunkiem ustaleń Władimira Proppa (dotyczących obrzędów jako historycznych źródeł baśniowych motywów) oraz Brunona Bettelheima (związanych ze śmiercią dawnego „ja” bohatera i osiągnięcia kolejnego stopnia rozwoju)¹⁶. Jednakże brak powyższych nawiązań nie umniejsza erudycyjnej wartości pracy: Wais swobodnie łączy kwestie antropologiczne, psychologiczne i literackie, a czerpiąc z dorobku psychoanalizy bezpośrednio nawiązuje do Freuda, Junga i Fromma.

Interdyscyplinarne rozważania Jadwigi Wais niewątpliwie stanowią cenny wkład w badania nad baśnią, wskazując śmierć jako jedno z najistotniejszych doświadczeń granicznych człowieka, lecz także w tanatologię czy tanatopedagogikę, rozszerzając je o wiedzę pokoleń przekazywaną w postaci baśniowych metafor, a tym samym proponując uniwersalne, choć nie jedyne, środki wspomagające oswojenie lęku przed śmiercią oraz pełniące funkcje nauczycieli życia. *Bracia Grimm i Siostra Śmierć* z pewnością zasługują na uwagę zarówno literaturoznawców, antropologów czy tanatologów, jak i osób spoza środowisk naukowych, zainteresowanych tą tematyką.

Bibliografia

- Ariès Ph., *Człowiek i śmierć*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 2011.
Ars moriendi. Ars vivendi. Ars educandi, red. Z. Rudnicki, Poznań 2012.
 Bettelheim B., *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartościach baśni*, przeł., wprowadzenie, objaśnienia i posłowie D. Danek, Warszawa 2010.

¹⁵ Zob. J. Binnebesel, *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*, Toruń 2013, s. 237.

¹⁶ Wyraźny wpływ myśli Bettelheima widać jednakże w jednym z podrozdziałów poświęconych *Śmiertelnej koszulce* pt. *Baśniowe sposoby oswojania tajemnicy* (s. 164–166). Warto dodać, że rozdział omawiający tę baśń stanowi rozszerzoną wersję interpretacji znanej z wcześniejszej książki Wais, w której autorka wymienia dzieła Bettelheima wśród pozycji bibliograficznych. Zob. J. Wais, *Ścieżki baśni. Symboliczne wędrówki do wnętrza duszy*, Warszawa 2007, s. 141–167.

- Binnebesel J., *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*, Toruń 2013.
- Grimm W. i J., *Baśnie dla dzieci i dla domu*, przeł. E. Pieciul-Karmińska, t. 1–2, Poznań 2010.
- Kubiak A.E., *Inne śmierci. Antropologia umierania i żaloby w późnej nowoczesności*, Kraków 2014.
- Noosfera literacka. Problemy wychowania i terapii poprzez literaturę dla dzieci*, red. A. Ungeheuer-Gołąb, M. Chrobak, Rzeszów 2012.
- Porozmawiajmy o śmierci...*, red. B. Antoszevska, J. Binnebesel, Olsztyn 2014.
- Propp W., *Historyczne korzenie bajki magicznej*, przeł. J. Chmielewski, Warszawa 2003.
- Trzciński Ł., *Mit bohaterski w perspektywie antropologii filozoficznej i kulturowej*, Kraków 2006.
- Wais J., *Bracia Grimm i Siostra Śmierć. O sztuce życia i umierania*, Warszawa 2014.
- Wais J., *Ścieżki baśni. Symboliczne wędrówki do wnętrza duszy*, Warszawa 2007.